

**ДЕРЖАВА УКРАЇНА ЯК УЧАСНИК ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ДОГОВОРІВ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ****THE STATE OF UKRAINE AS A PARTICIPANT IN FOREIGN ECONOMIC AGREEMENTS
UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE: CIVIL-LEGAL ASPECT**

Ромась М.І., д.філос.,

асистент кафедри цивільного права та процесу

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Стаття присвячена дослідженню актуальної теми участі держави Україна у цивільних договірних зобов'язаннях. Держава Україна є публічно-правовим утворенням, наділеним суверенітетом. З моменту вступу у цивільні правовідносини вона залишає публічно-владні повноваження за їх межами, оскільки це суперечить природі приватних правовідносин. Держава Україна є активним учасником договірних зобов'язань, оскільки укладаючи цивільні договори задовольняються основні суспільні потреби. Цивільно-правові договори за участі держави Україна є поширеним явищем. Такими договорами є купівля-продажу, дарування, оренди, комерційної концесії тощо.

У свою чергу зовнішньоекономічні договори за участі держави Україна як приватного учасника є малодослідженими. Так, метою укладення зовнішньоекономічних договорів є забезпечення зовнішньоекономічної діяльності з іноземними контрагентами. Держава Україна є учасником зовнішньоекономічних договорів переважно в межах оборонного замовлення, а саме у міжнародних передачах товарів військового призначення. Держава Україна несе повну цивільну (майнову) відповідальність перед суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності за всі свої дії. Від імені держави Україна у зовнішньоекономічному договорі виступають органи державної влади в межах своєї компетенції. При цьому фактичною стороною договору є безпосередньо держава Україна, що прямо вказано у профільному законі про зовнішньоекономічну діяльність.

Зовнішньоекономічний договір щодо міжнародних передач товарів військового призначення має особливі істотні умови, непридатні жодному іншому договору. Такими є товар, мета договору та кінцевий споживач. Договір такого різновиду за участі держави Україна укладається лише з метою військового використання, для забезпечення обороноздатності держави.

Воєнний стан зумовив появу нових правових явищ. З'явилися досі не досліджені конструкції договірних зобов'язань, зокрема, «Зернова угода» 2022 року. Правова природа такого документа є досить неоднозначною, оскільки має ознаки і міжнародного договору, і цивільно-правового. Утім, правова природа «Зернової угоди» тягнє до цивільно-правового договору (наприклад, договору морського перевезення) або особливої різновиду зовнішньоекономічного договору.

Ключові слова: зовнішньоекономічний договір, держава Україна, цивільні правовідносини, державне оборонне замовлення, зернова угода.

The article is devoted to the study of the current topic of the participation of the state of Ukraine in civil contractual obligations. The state of Ukraine is a public legal entity endowed with sovereignty. From the moment of entry into civil legal relations, she leaves her public-authority powers outside their borders, as this is contrary to the nature of private legal relations. The state of Ukraine is an active participant in contractual obligations, as basic public needs are met by concluding civil contracts. Civil law contracts with the participation of the state of Ukraine are a common phenomenon. Such contracts are purchase and sale, donation, lease, commercial concession, etc.

Foreign economic agreements with the participation of the state of Ukraine as a private participant are poorly researched. Thus, the purpose of concluding foreign economic contracts is to ensure foreign economic activity with foreign counterparties. The state of Ukraine is a participant in foreign economic agreements mainly within the framework of defense orders, namely in international transfers of military goods. The state of Ukraine bears full civil (property) responsibility to subjects of foreign economic activity and foreign subjects of economic activity for all its actions. On behalf of the state of Ukraine in the foreign economic agreement, state authorities act within the limits of their competence. At the same time, the actual party to the contract is the state of Ukraine, which is directly indicated in the relevant law on foreign economic activity.

The foreign economic agreement on the international transfer of goods for military purposes has special essential conditions that are not inherent in any other agreement. These are the product, the purpose of the contract and the end user. A contract of this kind with the participation of the state of Ukraine is concluded only for the purpose of military use, to ensure the defense capability of the state.

Marital law led to the emergence of new legal phenomena. Still unexplored constructions of contractual obligations appeared, in particular, the 'Grain Agreement' of 2022. The legal nature of such a document is quite ambiguous, as it has the characteristics of both an international agreement and a civil law one. However, the legal nature of the 'Grain Agreement' gravitates toward a civil law contract (for example, a maritime transportation contract) or a special type of foreign economic contract.

Key words: foreign economic agreement, the state of Ukraine, civil legal relations, state defense order, grain agreement.

Постановка проблеми. Виклики сьогодення показують, що необхідно досліджувати не лише очевидні проблеми у правозастосуванні, а й більш дискусійні теми. Це стосується договірних зобов'язань за участі держави Україна, зокрема, зовнішньоекономічних договорів. Особливого значення дана проблема набуває в умовах дії воєнного стану. Як наслідок, дана проблема і досі не знайшла відображення у вітчизняних теоретичних напрацюваннях.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положення ст. 1 ЦК України цивільні відносини – це врегульовані нормами цивільного права особисті немайнові та майнові відносини, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників [1]. Вказаній статті кореспондує ст. 167 ЦК України, відповідно до якої держава діє у відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин [1]. Із вказаного слідує, що законодавець чітко встановив юри-

дичну рівність держави Україна у цивільних відносинах. При цьому вступаючи у цивільні правовідносини, держава не втрачає своєї публічно-правової природи.

Логічним є той факт, що держава Україна наділена цивільною правосуб'єктністю. Так, за ст. 6 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» суб'єкти, які є сторонами зовнішньоекономічного договору (контракту), мають бути здатними до укладання договору (контракту) [2].

Особливістю реалізації цивільної правосуб'єктності держави є механізм інституту представництва, що є способом внутрішньої організації держави: у цивільних відносинах персоналізованим носієм цивільних прав та обов'язків є держава, а виразниками державного (публічного) інтересу – правомочні та зобов'язані особи, уповноважені виконувати державні функції [3, с. 6]. Держава Україна у цивільних правовідносинах виступає

як самостійний єдиний учасник через органи державної влади. Дане положення підтверджується ст. 170 ЦК України, за якою держава набуває та здійснює цивільні права й обов'язки через органи державної влади в межах їх компетенції, встановленої законом [1]. Безпосередня участь держави у правовідносинах відбувається за допомогою органів державної влади, які відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [4].

Досить детально висвітлює цивільну деліктоздатність держави Україна саме ст. 34 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», у якій вказано, що держава несе майнову відповідальність у повному обсязі перед суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності за всі свої дії [2]. Далі конкретизується, що «дії державних органів та офіційних службових осіб цих органів вважаються діями України як держави в цілому і держава несе за них відповідальність». При цьому Україна як держава має право на регресне відшкодування своїх збитків, що виникли у результаті задоволення позову з боку державних органів та/або службових осіб за рахунок їх майна (відповідно балансового або власного).

Укладення державою договорів є найпоширенішим способом забезпечення її потреб. Участь держави Україна у договірних зобов'язаннях є основним засобом забезпечення державних та суспільних потреб, інтересів, які виникають на підставі угоди між суб'єктами договору [5, с. 243].

Доведено, що за територією дії договори за участі держави Україна поділяються на: внутрішні та зовнішньоекономічні. Внутрішніми договорами за участі держави Україна є усі договори, які діють виключно на території України та регулюються нормами національного законодавства [6, с. 153]. Такими договорами є договір купівлі-продажу, оренди тощо. Зовнішньоекономічні договори за участі держави Україна свою чергу укладаються для забезпечення зовнішньоекономічної діяльності з іноземними контрагентами.

Звертаючись до ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», при визначенні зовнішньоекономічної діяльності найбільшої уваги заслуговує «діяльність державних замовників з оборонного замовлення у випадках, визначених законами України, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами» [2]. У даному визначенні головним положенням є оборонне замовлення, оскільки мова йде про державу Україна як учасника таких відносин.

Деякі вчені вказують на обмеження свободи договору при укладенні договорів в обов'язковому порядку у оборонному або мобілізаційному замовленні [7, с. 116]. Пояснюється таке обмеження необхідністю захисту державою суспільних інтересів, прав споживачів, особливо в тих сферах економіки, які віднесені до природних монополій тощо [7, с. 119]. Втім ч. 2 ст. 21 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» розвінчує такий міф, оскільки «суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності приймають державні замовлення виключно на добровільних засадах на умовах і в обсязі, які визначаються цивільно-правовими договорами (контрактами), що укладаються між цими суб'єктами та державним замовником». Таким чином, зовнішньоекономічний договір (контракт) є домовленістю двох або більше суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та їх іноземних контрагентів, спрямована на встановлення, зміну або припинення їх взаємних прав та обов'язків у зовнішньоекономічній діяльності (ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність») [2].

Отже, можна дійти висновку, що державне оборонне замовлення може бути здійснене на підставі зовнішньое-

кономічного договору (контракту) (що є компенсаційним (офсетним) договором відповідно до Закону України «Про оборонні закупівлі»). Підтвердженням вказаного є ч. 1 ст. 17 Закону України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання», за якою зовнішньоекономічні договори (контракти) стосовно міжнародних передач товарів укладаються суб'єктами господарювання, державними замовниками у сфері оборони відповідно до законодавства з урахуванням вимог щодо здійснення таких передач, установлених Кабінетом Міністрів України [8]. В свою чергу компенсаційний (офсетний) договір за Законом України «Про оборонні закупівлі» це укладений між офсетним бенефіціаром та іноземним виконавцем зовнішньоекономічний договір (контракт), що визначає предмет та вартість офсетного зобов'язання, яке іноземний виконавець повинен виконати на території України [9].

У зв'язку із зазначеним, важливо здійснити проміжні висновки, а саме: 1) держава Україна є учасником зовнішньоекономічних договорів в межах оборонного замовлення, а саме у міжнародних передачах товарів військового призначення; 2) зовнішньоекономічний договір в рамках державного оборонного замовлення є цивільно-правовим договором; 3) такий договір укладається на добровільних засадах, тобто без порушення принципу свободи договору; 4) держава Україна несе повну цивільну (майнову) відповідальність перед суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності за всі свої дії.

Слід також звернути увагу, на різницю між зовнішньоекономічними та міжнародними договорами, які укладає Україна. Так, відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про міжнародні договори» від імені України укладаються такі міжнародні договори як політичні, мирні, територіальні; б) що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; в) про участь України в міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки тощо [10]. В свою чергу за ч. 1 ст. 26 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» економічні відносини України з іншими державами регулюються відповідними міжнародними договорами та нормами міжнародного права [2]. Очевидно, що міжнародний договір укладається між суб'єктами міжнародного права (публічно-правові відносини) з приводу загальнонаціональних питань, де держава Україна виступає як суверен, а не як рівний учасник цивільних правовідносин. Так, Є. О. Харитонов дає визначення міжнародному договору як угоді двох чи декількох держав, яка містить норми права про встановлення, трансформацію чи припинення прав і обов'язків у відносинах між ними [11, с. 69-70]. При цьому вчений слушно зазначає, що ратифікований міжнародний договір є частиною національного законодавства (тобто є нормативно-правовим актом), однак водночас такий міжнародний договір може визнаватись договором суб'єктів цивільного права – суб'єкти цивільних відносин, що виникають у державі, укладаючи угоду, можуть обрати за зразок положення міжнародного договору, що не вступив в силу в Україні [11, с. 71].

Повертаючись до теми дослідження, слід вказати, що від імені держави Україна у зовнішньоекономічному договорі виступають органи державної влади, хоча фактично стороною договору є безпосередньо держава Україна. Підтвердженням цього є термінологія профільного Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», зокрема, абз. 2 ст. 3 («Україна в особі її органів ... які беруть участь у зовнішньоекономічній діяльності»), ст. 32 («Україна як держава ... несе відповідальність за порушення ... своїх зобов'язань, які випливають з договорів (контрактів)...»), ст. 34 («Україна як держава несе майнову відповідальність у повному обсязі та відповідає за дії, зазначені в цій статті, всім своїм майном»). Очевидно, що для позначення

участі держави Україна у зовнішньоекономічних договорах законодавець використовує однакові за значенням терміни, а саме «державний замовник», «Україна в особі...», «Україна як держава...». Необхідно також констатувати, що на боці державного замовника у зовнішньоекономічному договорі в межах оборонного замовлення (щодо міжнародних передач товарів військового призначення) на боці держави Україна виступає Кабінет Міністрів України та Міністерство оборони України.

Важливо також звернути увагу на істотні умови зовнішньоекономічного договору щодо міжнародних передач товарів військового призначення. Що стосується предмета такого договору, то за ст. 1 Закону України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання», товарами військового призначення є озброєння, боєприпаси, військова та спеціальна техніка, послуги та технології військового призначення тощо [8]. Інші типові істотні умови договору (наприклад, ціна, строки, оплата) взагалі не згадуються у цитованому законі. Це пов'язується з тим, що механізм міжнародної передачі товарів військового призначення не покликаний задовольнити майновий інтерес сторін в певні строки, а має важливе стратегічне значення міжнародного, політичного та воєнного характеру. У зв'язку із вказаним, поряд із товаром як істотною умовою договору, можна виділити ще дві – кінцева військова мета та кінцевий споживач. Такого висновку можна дійти з положень закону, а саме ч. 2, 3 ст. 17 Закону України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання». Дані норми вказують на умови заборони укладати зовнішньоекономічні договори (контракти) стосовно міжнародних передач будь-яких товарів (що є аналогією до істотних умов договору). Такими умовами законодавець називає 1) можливість використання товарів з метою створення зброї масового знищення; 2) товар може бути використано в інших цілях або іншим кінцевим споживачем, ніж це було визначено в такому договорі (контракті). У ст. 1 «Визначення термінів» згаданого закону міститься лише одна ціль укладення договору – військово кінцеве використання, а кінцевими споживачами є суб'єкти господарювання України, державні органи України, Збройні Сили України та інші військові формування, правоохоронні органи тощо.

Із даного нормативного аналізу випливає, що істотними умовами зовнішньоекономічного договору щодо міжнародних передач товарів військового призначення є товар (речі та послуги), ціль або мета договору (лише військово використання) та кінцевий споживач (народ України).

Феноменом досліджуваної теми є «Зернова угода» 2022 року. Справа в тому, що до відкритої військової агресії РФ проти України продаж зерна морем відбувався за звичайними договорами фрахтування (ст. 912 ЦК України) [1], договорами морського перевезення вантажу (ст. 133 Кодексу торговельного мореплавства України) [12], лізингу судна (ст. 215 Кодексу торговельного мореплавства України) [12] тощо. Тобто глобальне забезпечення світу українським зерном відбувалось через приватних осіб, які укладали відповідні договори. В умовах сьогоднішнього з'явився новий документ, який регулює дані перевезення – це Ініціатива щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів (найбільш впізнана як «Зернова угода») [13].

Правова природа такого документа є досить неоднозначною. Перш за все, дана угода має ознаки і міжнародного договору, і цивільно-правового. Говорячи про міжнародно-правову природу «Зернової угоди», слід вказати, що міжнародний договір це документ укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права (ст. 2 Закону України «Про міжнародні договори») [10]. Тобто держава Україна підписувала даний документ як суверен, а не як учасник цивільно-пра-

вових відносин. Даний документ підписаний з іноземною державою (Турецька Республіка, РФ) та іншим суб'єктом міжнародного права (опосередковано це Організація Об'єднаних Націй). Також неможливо оминати важливий політичний характер такої угоди саме на міжнародній арені, а не приватній. Це пояснюється високим запитом на українське зерно, а отже – стосується багатьох країн світу.

До спірних питань міжнародно-правової природи «зернової угоди» слід віднести те, що серед видів міжнародних договорів, що укладаються від імені України (як в «угоді») такого різновиду немає (ч. 2 ст. 3 Закону України «Про міжнародні договори»). Офіційна назва угоди є «Ініціатива щодо...», що взагалі не підпадає під жоден різновид договору. Більше того, від імені України міжнародні договори укладаються Президентом України або за його дорученням (ч. 1 ст. 3 Закону України «Про міжнародні договори») [10], у той час як від імені України «угоду» підписав Міністр інфраструктури України. І найголовніше – «Зернова угода» не підлягає ратифікації, що суперечить правовій природі міжнародного договору.

Що стосується цивільно-правового аспекту «Зернової угоди», то слід вказати наступне. Перш за все, структура угоди має цивільно-правовий характер, а саме предмет договору, права та обов'язки сторін, строки, відповідальність, інші умови цивільно-правового договору. Так, предметом «Зернової угоди» є забезпечення безпечного плавання суден, що перевозять зерно та продукти харчування (п. 5 Угоди) [13]. Зміст угоди (в якості обов'язку, права в Угоді чітко не передбачені) складає положення: «Сторони не здійснюватимуть жодних нападів на торгові судна та інші цивільні судна і портови споруди, які беруть участь у цій Ініціативі» (абзац 2 частини «С» Основних положень). Строки в Угоді передбачені як «Ініціатива залишатиметься чинною протягом 120 днів із дати підписання...» (частина «Н» Основних положень). Положення про відповідальність має свій вияв у тому, що «Уся діяльність в українських територіальних водах здійснюватиметься під владою та відповідальністю України» (абзац 1 частини «С» Основних положень). Інші істотні умови даної Угоди містять формулювання про додаткові інспекції суден, створення координаційних центрів для нагляду за виконання Ініціативи, морського гуманітарного коридору тощо. Важливо вказати, що «Зернова угода», хоч і не містить умов про оплату, але є оплатним договором, оскільки Україна має на меті отримати плату за продаж зерна.

Із вказаного можна дійти висновку, що «Зернова угода» є аналогом зовнішньоекономічного договору або договору морського перевезення, оскільки предмет «угоди» включає в себе дві складові: безпека та перевезення зерна морем.

Очевидно, що правова природа зернової угоди є суперечливою та досить дискусійною, оскільки держава Україна підписала угоду як суверен для задоволення національних інтересів. При цьому угода не містить ознак міжнародного договору, оскільки її зміст тяжіє до цивільно-правового договору. Таким чином, «Зернова угода» є аномалією цивільного права (за Р. А. Майдаником), адже «аномалії у цивільному праві відображають внутрішню суперечливість правових конструкцій детермінованих явищ, є поєднанням протилежностей» [14, с. 15]. Отже, суперечливість правової конструкції «Зернової угоди» полягає у поєднанні протилежних явищ – міжнародного та цивільно-правового договору, а також держави Україна як суверена та рівноправного учасника цивільно-правових відносин.

Висновки. Загально прийнято, що держава Україна може бути учасником цивільно-правових договорів. Вчення про договірні зобов'язання за її участі не підлягають спростуванню, утім вимагають більш глибокого аналізу складних правових конструкцій. Такими, зокрема, можна вважати зовнішньоекономічні договори.

Держава Україна може бути учасником зовнішньоекономічного договору лише в межах державного оборонного

замовлення. У даному випадку держава буде виступати як учасник цивільних правовідносин, оскільки зовнішньоекономічний договір не є міжнародним договором, в якому вона виступає як суверен.

Істотними умовами зовнішньоекономічного договору в межах оборонного замовлення є товар, мета договору (лише військове використання) та кінцевий споживач (народ України).

Важливим є також дослідження «Зернової угоди» 2022 року. Аналіз даного документу показує, що йому властиві ознаки як міжнародного, так і цивільно-правового договору. Така суперечлива правова природа «Зернової угоди» 2022 року дає підстави вважати, що для неї притаманні ознаки саме цивільно-правового договору (наприклад, договору морського перевезення) або особливого різновиду зовнішньоекономічного договору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
2. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991. № 959-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 29. Ст. 377.
3. Клименко О. М. Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного) права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.03, Київ, 2006. – 16 с.
4. Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Голубева Н.Ю. Система зобов'язань у цивільному праві України. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2010. № 9. С. 241–247.
6. Ромась М.І. Держава Україна як учасник договірних зобов'язань у цивільному праві: дис... д-ра філософії з права: 12.00.03. Хмельницький, 2021. 258 с.
7. Голубева Н. Ю. Зобов'язання в цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 642 с.
8. Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання: Закон України від 20.02.2003. № 549-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 23. Ст. 148.
9. Про оборонні закупівлі: Закон України від 17.07.2020. № 808-IX. *Офіційний вісник України*. 2020. № 67. Ст. 2147.
10. Про міжнародні договори: Закон України від 29.06.2004. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
11. Цивільне право України: підручник. У трьох книгах. Книга перша. За ред. Є.О. Харитонова, А.І. Дрішлюка. Одеса: «Юридична література», 2005. 525 с.
12. Кодекс торговельного мореплавства України: Закон України від 23.05.1995. № 176/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 47. Ст. 349.
13. Текст Ініціативи щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів. 2022. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/22/7359647/>
14. Майданик Р. А. Аномалії в цивільному праві України. Київ: Юстиніан, 2007. 912 с.